

บทที่ ๒

แนวคำสอนเรื่องสังขารในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในการศึกษาเรื่องสังขารในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจเรื่องความหมาย ประเภทและลักษณะของสังขารเป็นเบื้องต้น เพราะเมื่อกล่าวถึงสังขารที่ทราบกันในภาษาไทย เรามักจะเข้าใจว่า สังขารหมายถึงร่างกาย เช่นคนแก่ที่มักจะเหนื่อยง่ายมักจะบ่นว่า “เหนื่อยสังขาร” หรือถ้าเราเดินขึ้นเขาสูงชันจนรู้สึกเหนื่อยหอบ เรามักจะพูดว่า “แบกสังขารไม่ไหว” ดังนั้นสังขารที่นำมาใช้ทั่วไปในภาษาไทยจึงมักจะกล่าวถึงเฉพาะร่างกาย โดยเฉพาะร่างกายของมนุษย์เท่านั้น ซึ่งยังไม่ครอบคลุมถึงความหมายของสังขารทั้งหมด สังขารในคัมภีร์พระพุทธศาสนามีความหมายหลายอย่าง ซึ่งจะได้กล่าวในรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ความหมายของสังขาร

ศัพท์ว่า สังขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า สัม บพหน้า^๑ กร ธาตุในความหมายว่าทำ ณ ปัจจัย, แปลงนิคหิตเป็น งฺ, กร เป็น ขร, ที่สะ อ เป็น อา^๒ จึงเป็น สงฺขาร ในภาษาบาลี หรือ สังขารในภาษาไทย

สังขาร มีความหมายได้ ๒ นัย ดังนี้

๑. สังขารหมายถึงสิ่งที่ถูกปรุงแต่ง หรือ สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือ สังขารในฐานะเป็นผู้ถูกกระทำ คือ สังขารที่เกิดจากเหตุปัจจัย เป็นรูปธรรมก็ตาม นามธรรมก็ตาม ได้แก่ วัชร ๕ ทั้งหมด ตรงกับคำว่า สังขตะ ส่วนธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เรียกว่า สังขตธรรม^๓

^๑คำว่า บพหน้า หมายถึงศัพท์ที่เป็นนามบ้าง เป็นอุปสรรคบ้าง เป็นคำเต็มบ้าง ตัดต่อมาเฉพาะ พยางค์หน้าบ้าง ใช้ศัพท์อื่นมาแทนศัพท์ที่มีอยู่ในรูปวิเคราะห์และมีความหมายอย่างเดียวกันบ้าง จาก พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๙, ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า (๑๓).

^๒เรื่องเดียวกัน. หน้า ๖๕๐.

^๓คำว่า สังขตะ แปลว่า สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง, สิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยแต่งขึ้น ได้แก่สภาพที่เกิดแต่เหตุทั้งปวง จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕๙ – ๒๖๐.

นอกจากนี้พระองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์ในมหาปริณิพพานสูตร^๔ถึงสังขารในไตรลักษณ์ว่า “สังขารนี้ สิ่งที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น มีความแตกสลายเป็นธรรมดา” ตรัสอธิบายเรื่อง ปฏิจจสมุปปันนธรรม^๕ ว่า คือสิ่งถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น หรือ สิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นในปฏิจจสมุปบาท

ความหมายสังขารในพระอภิธรรมได้หมายถึง กุศลในภุมิ ๔ อกุศล วิบากในภุมิ ๔ อัปยาคติริยาในภุมิ ๓ และรูปทั้งหมด^๖ ในที่นี้รูปก็เกิดจากการประชุมกันของธาตุต่างๆ มี ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นต้น หรืออาจกล่าวได้ว่า สังขารหมายถึงทั้งส่วนที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม

สังขารในความหมายที่ถูกปรุงแต่ง โดยเฉพาะสังขตธรรมที่กล่าวถึงธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งนี้จึงเป็นความหมายที่ครอบคลุมสังขารทั้งหมด ไม่ว่าสังขารในไตรลักษณ์ สังขารในขันธ ๕ และ สังขารในปฏิจจสมุปบาท

๒. สังขารหมายถึง สิ่งที่ถูกปรุงแต่ง หรือ สภาวะที่ถูกปรุงแต่งสิ่งอื่น คือ เป็นผู้กระทำ ปรุงแต่งใจให้ดีหรือชั่ว, ธรรมมีเจตนาเป็นประธานที่ปรุงแต่งความคิด การพูด การกระทำ มีทั้งที่ดี เป็นกุศล ที่ชั่วเป็นอกุศล ที่กลางๆ เป็นอัปยาคต ได้แก่ เจตสิก ๕๐ อย่าง (คือ เจตสิกทั้งปวงเว้น เวทนาและสัญญา) เป็นนามธรรมอย่างเดียว ตรงกับสังขารขันธในขันธ ๕ สังขารในความหมายนี้มีเจตนาเป็นตัวนำ^๗

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้ให้ความหมายของสังขารในปฏิจจสมุปบาทว่า “ธรรมทั้งหลาย ไตมุงแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่างๆ) ให้เป็น (อย่าง) สังขตะขึ้น เหตุนั้นธรรมทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่า สังขาร (แปลว่า ธรรมผู้ปรุงแต่ง)”^๘ และได้ให้ความหมายของสังขารในขันธ ๕ ว่า “สังขารขันธพึงทราบว่าเป็นเอกอย่างนั้น เพราะรวมธรรมชาติ มีการประสมเจตสิกเป็นลักษณะสืบต่อกันอย่างเข้าด้วยกัน”^๙

^๔ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๓/๑๓๐.

^๕ส. นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

^๖อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๕๕/๓๕๘.

^๗พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๖๐.

^๘วิสุทธิ. (ไทย) ๕๘๗/๘๕๕.

^๙วิสุทธิ. (ไทย) ๔๕๘/๗๔๘.

ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ได้ให้ความหมายของสังขารในชั้นที่ ๕ ว่า “สังขารมีลักษณะคือการรวมกลุ่ม เหมือนกับการหมุนของล้อรถ มีผัสสะเป็นปฏิฐาน”^{๑๐}

ในคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ ให้ความหมายว่า ธรรมที่มาร่วมกันแล้วปรุงแต่ง หมายถึงผัสสะและเจตนาเป็นต้น โดยมาร่วมกันในทวารทั้ง ๖ หรือกรรมทวารทั้ง ๓ ย่อมปรุงแต่งกิจ เช่น กิจทางกายวาจาใจ ซึ่งมีการสัมผัสและความตั้งใจ เป็นต้น^{๑๑}

จะเห็นได้ว่า สังขารในความหมายที่เป็นผู้กระทำหรือเป็นตัวการต้องมีเจตนาหรือมีจิตใจเป็นตัวนำในการกระทำ สังขารในที่นี้จึงต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งมีชีวิตหรือมีใจครอง โดยที่การสัมผัสหรือการกระทบกันมาจากทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และ ใจ หรือเรียกว่าอายตนะภายใน กระพบกับ อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ หรือเรียกว่า อารมณ์ ๖^{๑๒} ถ้าการสัมผัสหรือการกระทบกันเฉยๆ โดยไม่มีใจครองหรือไม่มีการรับรู้ หรือไม่มีเจตนา เรียกว่า สังขารที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งไม่เกิดการรับรู้ จึงไม่เกิดอารมณ์ หรือเรียกในความหมายว่าสังขตธรรม

นอกจากนี้สังขารในความหมายนี้ยังหมายถึง ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ และการที่จะแสดงเจตนาออกเป็นการกระทำ การจัดสรรกระบวนการความคิด และมองหาอารมณ์มาสนองความคิดโดยสอดคล้องกับพื้นนิสัย ความถนัด ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ และทัศนคติของตน ตามที่ได้สั่งสมไว้ การปรุงแต่งจิต ปรุงแต่งความคิด หรือปรุงแต่งกรรม ด้วยเครื่องปรุง คือคุณสมบัติต่างๆ ที่เป็นความเคยชินหรือได้สั่งสมไว้^{๑๓}

โดยสรุป ความหมายของสังขาร มีความหมายได้ทั้งถูกกระทำ คือ ถูกปัจจัยปรุงแต่งจากสิ่งอื่น และ เป็นผู้กระทำ คือ สิ่งที่ถูกปรุงแต่งสิ่งอื่น เช่นเจตสิกปรุงแต่งจิต เป็นต้น จึงเกิดได้ทั้ง

^{๑๐} พระอุปัชฌาย์, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, แปลจากฉบับภาษาอังกฤษของพระเฮฮารา พระโสมเถระ และพระเชมินทเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๒๒๙.

^{๑๑} พระญาณธชะ (แลตีสยาตอ), “ปรมัตถทีปนี”, อภิธรรมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดยพระคณธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๗๕ – ๖๗๖.

^{๑๒} อารมณ์ แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาหน่วงอยู่ หรือสิ่งสำหรับยึดเหนี่ยวของจิต หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้ จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๕, อารมณ์ ๖ เรียกเต็มๆ ว่า คันธอารมณ์ ได้แก่ กลิ่นต่างๆ รสอารมณ์ ได้แก่ รสต่างๆ โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ ความรู้สึก อ่อน แข็ง นุ่ม เย็น ร้อน ฯลฯ และ ธรรมารมณ์ ได้แก่ จิต ๘๙, เจตสิก ๕๒, รูป ๒๑, นิพพาน, บัญญัติ.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๐๙.

สิ่งมีชีวิต เช่น มนุษย์ซึ่งมีขันธ ๕ และ สิ่งไม่มีชีวิต เช่น ต้นไม้ ภูเขา รถยนต์ เครื่องกล สิ่งแวดล้อมอื่นๆ ซึ่งเกิดได้ด้วยปัจจัยต่างๆ ประดูแต่งให้เกิดขึ้นหรือเสื่อมสลายลง และเนื่องจากการวิจัยนี้สนใจศึกษาเฉพาะเรื่องของมนุษย์เท่านั้น จึงเน้นที่จะศึกษาเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการประดูแต่งจิตหรือที่มีใจครองเท่านั้น

เนื่องจากสังขารมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์หลายแห่ง โดยมีความหมายหลักเหมือนกัน คือ “ประดูแต่ง” แต่ในรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันขึ้นอยู่กับบทบาทของสังขารในแต่ละเรื่องที่ทรงแสดงและเพื่อต้องการเน้นในสิ่งที่ทรงอธิบาย สำหรับธรรมที่ตรงข้ามกับสังขารหรือธรรมอันมิใช่สังขาร เรียกว่าวิสังขาร หมายถึงธรรมที่ปราศจากการประดูแต่ง คือ พระนิพพาน^{๑๔}

๒.๒ ประเภทของสังขาร

สังขารสามารถจัดกลุ่มแบ่งประเภทได้หลายประเภท พุทธทาสภิกขุได้จัดแบ่งสังขารเป็น ๓ ประเภท คือ แบ่งตามฐานที่ตั้ง แบ่งตามคุณค่า และ แบ่งตามสภาวะธรรมชาติ^{๑๕} โดยการจัดแบ่งตามสภาวะธรรมชาติท่านหมายถึงนามธรรม (จิตใจ) และ รูปธรรม (วัตถุและกาย) แต่ผู้วิจัยจะขอแบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ แบ่งตามฐานที่ตั้ง แบ่งตามคุณค่า แบ่งตามกาล และแบ่งตามกรรมยึดครองที่ยึดครองและกรรมที่ไม่ยึดครอง เพราะโดยสภาวะธรรมชาติทั้งนามธรรมและรูปธรรมนั้นจะมีลักษณะพิเศษคือมีใจหรือไม่มีใจยึดครองนั่นเอง โดยมีรายละเอียดตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ สังขารที่จำแนกตามฐานที่ตั้ง

กายสังขาร วจิตสังขาร และ จิตตสังขาร^{๑๖} เมื่อกายสังขารหมายถึงสภาพที่ประดูแต่งการกระทำทางกาย วจิตสังขารหมายถึงสภาพที่ประดูแต่งการกระทำทางวาจา และ จิตตสังขารหมายถึงสภาพที่ประดูแต่งการกระทำทางใจ หรือ กายสังขารหมายถึงปัจจัยประดูแต่งกาย ได้แก่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก วจิตสังขารหมายถึงสภาพประดูแต่งวาจา คือ วิตก วิचार และ จิตตสังขารหมายถึงปัจจัยประดูแต่งจิต ได้แก่ สัญญาและเวทนา^{๑๗}

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๓.

^{๑๕} กลุ่มปฏิบัติงานเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, ธรรมโฆษณ์อรรถาณุกรม, พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ) องค์ที่ปรึกษา, (กรุงเทพฯ: หจก.ภาพพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๒๔๒.

^{๑๖} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๑๐๒/๗๓, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๒/๙๗, ขุ.ป. อ. (ไทย) ๗/๑/๘๘๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๘.

^{๑๗} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๓๔๘/๓๘๒, อภิ.ย. (ไทย) ๓๘/๑/๔๔๖.

สังขารทั้ง ๓ ประเภทนี้ จะมีที่แสดงออกมาทางทวารทั้ง ๓ คือ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ นั่นเอง

๒.๒.๒ สังขารที่จำแนกตามคุณค่า

บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร และ อาเนญชาภิสังขาร^{๑๘} เมื่อบุญญาภิสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี อบุญญาภิสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว และ อาเนญชาภิสังขาร หมายถึง สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว^{๑๙}

สังขารทั้ง ๒.๓.๑ และ ๒.๓.๒ นี้ พระพุทธโฆสะจารย์เรียกว่า สังขาร ๖^{๒๐} กล่าวคือ นับรวมเอาการแสดงออกทางทวารทั้ง ๓ คือ กายสังขาร วจีสังขาร และ จิตตสังขาร และ คุณค่าของสังขารที่เป็นบุญ เป็นบาป และเป็นภาวะอันมั่นคง รวมเข้าด้วยกัน ในขณะที่เดียวกันกายสังขารสามารถปรุงแต่งการกระทำฝ่ายดีก็ได้ ฝ่ายชั่วก็ได้ วจีสังขารและจิตตสังขารก็เช่นกัน ปรุงแต่งการกระทำฝ่ายดีก็ได้ ฝ่ายชั่วก็ได้ แต่อาเนญชาซึ่งเป็นองค์ภาวนาจะไม่มีแสดงออกไม่ว่าทางกายหรือทางวาจา เพราะเป็นเจตนาในอภิญญา ซึ่งไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณองค์ต่อไป

๒.๒.๓ สังขารที่จำแนกตามกาล

สังขารในอดีต สังขารในปัจจุบัน สังขารในอนาคต พระสารีบุตร พระอัครสาวกอธิบายเรื่องปัญญาญาณว่า

^{๑๘}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘.

^{๑๙}บุญญาภิสังขาร คืออภิสังขารที่เป็นบุญ ได้แก่ กามาวจรกุศลจิต ๘ และรูปาวจรกุศลจิต ๕, อบุญญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นบาป ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒, อาเนญชาภิสังขาร คืออภิสังขารที่เป็นอาเนญชาสภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ รูปาวจรกุศลจิต ๔ จาก ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๕๓๕. ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๙๐๙, ๙๘๕.

^{๒๐}วิสุทธิ (ไทย) ๕๙๒/๘๖๑.

สังขารทั้งหลาย อันจำแนกไว้ในภพ ๓^{๒๑}, กำเนิด ๔^{๒๒}, คติ ๕^{๒๓}, วิญญานฐิติ ๗^{๒๔}, และ สัตตवास ๙^{๒๕} ย่อมปรากฏเป็นมหากัณฑ์แก่พระโยคีบุคคลผู้เสพออยู่ เจริญอยู่ กระทำให้มาก อยู่ ซึ่งภังคานุภัสสนามีความดับไปแห่งสังขารทั้งปวง เป็นอารมณ์เหมือนอย่างสีหะ, เสือ โคร่ง, เสือเหลือง, หมี, เสือดาว, ยักษ์, รากษส, โคตุ, สุนัขดุ, ช้างช้างมันด, งู, ฟาผ่า, ปาช้า, สมรภูมิ, หลุมถ่านเพลิงที่คุกรุ่นเป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นภัยใหญ่แก่บุรุษผู้กลัวภัยใคร่มีชีวิต อยู่เป็นสุข ภายหลังฐานญาณ ย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะนี้แก่พระโยคีบุคคล ผู้เห็นอยู่ว่าสังขาร ทั้งหลายในอดีตก็ดับไปแล้ว ในปัจจุบันก็กำลังดับ ถึงแม้ในสังขารทั้งหลายอดีตก็ดับไปแล้ว ในปัจจุบันก็กำลังดับ ถึงแม้ในอนาคตก็จักดับอย่างนี้เหมือนกัน^{๒๖}

^{๒๑} ภพ ๓ หมายถึง ภาวะชีวิตของสัตว์, โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์ ได้แก่ ๑. กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร, ภพของสัตว์ผู้ยังเสวยกามคุณคืออารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง ๕ ได้แก่ อบาย ๔ มนุษยโลก และกามาวจรสวรรค์ทั้ง ๖, ๒. รูปภพ หมายถึง ภพที่เป็นรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหมทั้ง ๑๖, ๓. อรูปภพ หมายถึง ภพที่เป็นอรูปาวจร, ภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม ๔, จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๙๘.

^{๒๒} กำเนิด ๔ คือ ๑. กำเนิดอันทะ (การเกิดในไข่) ๒. กำเนิดขลาพุชะ (การเกิดในครรภ์) ๓. กำเนิดสังเสทชะ (การเกิดในเหง้าโคลหรือที่ขึ้นแฉะ) ๔. กำเนิดโอปปาติกะ (การเกิดผุดขึ้น) จาก ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๒๓} คติ ๕ คือ ๑. นรก ๒. กำเนิดดิรัจฉาน ๓. เปตวิสัย ๔. มนุษย์ ๕. เทวดา จาก ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๓/๑๕๒.

^{๒๔} วิญญานฐิติ ๗ หมายถึง ภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิญญาน ได้แก่ ๑. สัตว์บางพวก มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกมนุษย์ เทพบางเหล่า วินิปาติกะ(เปรต)บางเหล่า ๒. สัตว์บางพวก มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น เหล่าเทพจำพวกพรหม ผู้เกิดในภูมิปรหมฌาน ๓. สัตว์บางพวก มีกายอย่างเดียวกัน แต่มีสัญญาต่างกัน เช่น พวกเทพอภิสสระ ๔. สัตว์บางพวก มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน เช่น พวกเทพสุภิกษะ ๕. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นอากาศานัญจายตนะ ๖. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นวิญญานัญจายตนะ ๗. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นอากาศัญญายตนะ จาก พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๐๗-๒๐๘.

^{๒๕} สัตตवास ๙ หมายถึง ภพเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ ข้อ ๑-๔ ตรงกับ วิญญานฐิติ ๔ ข้อต้น ๕. สัตว์บางพวก ไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา เช่น เหล่าเทพจำพวกอัสถุสัตว์ ข้อ ๖-๘ ตรงกับ วิญญานฐิติ ข้อที่ ๕-๗ ๙. สัตว์บางพวก ผู้เข้าถึงชั้นเนวสัญญานาสัญญายตนะ จาก **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๒๘.

^{๒๖} พ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๕๗-๕๘.

จะเห็นได้ว่า สังขารมีปรากฏตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และอนาคต สังขารคือขันธ์ ๕ ก็ได้ สังขารคือขันธ์อื่นใดก็ดี มีเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาและดับไปเป็นธรรมดา ดังนั้นการอาลัยยึดติดในสังขารก็เป็นทุกข์ เกิดขึ้นวนเวียนไม่จบไม่สิ้น การกำหนดรู้ด้วยปัญญาเป็นสิ่งที่ต้องปฏิบัติเพื่อให้เกิดจากการหลุดพ้นจากสังสารวัฏนี้

๒.๒.๔ จำแนกตามกรรมที่ยึดครองและกรรมที่ไม่ยึดครอง

การแบ่งประเภทของกลุ่มนี้ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการกระทำที่เรียกว่ากรรม ไม่ได้เกิดขึ้นกับสิ่งปรุงแต่งทุกประเภท เฉพาะสังขารที่มีผลต่อการกระทำในการปรุงแต่ง จะเป็นเหตุให้เกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ และการสังสมกิเลสให้เกิดเป็นวิบาก วนเวียนในสังสารวัฏต่อไป ซึ่งจำแนกได้ ๒ ประการคือ^{๒๗}

๒.๒.๔.๑ อุปาทินนสังขาร หมายถึง สังขารที่มีกรรมยึดครองหรือเกาะกุมหรือเรียกว่าสังขารที่มีใจครอง ได้แก่ มนุษย์ เทวดา สัตว์ทั้งหลาย เป็นประเภทที่มีตัวรู้อารมณ์มากระทบให้ปรุงแต่งเกิดการกระทำต่างๆ เป็นกรรมที่ยึดครองต่อไป

๒.๒.๔.๒ อนุปาทินนสังขาร หมายถึง สังขารที่กรรมไม่ยึดครองหรือเกาะกุม เว้นแต่สังขตธาตุคืออินพพาน ได้แก่ สรรพสิ่งบนโลก เช่น ต้นไม้เกิดจากปัจจัยหลายอย่างประจวบกัน มีเมล็ดพืชที่เหมาะสม มีน้ำที่พอเหมาะ อากาศที่พอเหมาะ ดินที่พอเหมาะกับต้นไม้ นั้น ก็เจริญงอกงามเป็นต้นไม้ เป็นต้น หรือ ไฮโดรเจน ๒ ตัว (H_2) กับออกซิเจน ๑ ตัว (O) ปรุงแต่งผสมกันเกิดปฏิกิริยาทางเคมีเกิดเป็นน้ำ (H_2O) เป็นต้น

อรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงอุปาทินนสังขารและอนุปาทินนสังขาร ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์^{๒๘} ว่า เฉพาะพระสัมพันธัญญพุทธเจ้านั้นที่ทรงทราบความต่างกันของอุปาทินนสังขาร เช่น ทำไมลำต้นของต้นไม้สีเขียวหรือทำไมลำต้นของต้นไม้เปลือกหนา เป็นต้น ในขณะที่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอัครสาวกทั้งสองไม่ทราบความต่างกันนี้ และทั้งพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอัครสาวกทั้งสองก็ทรงทราบความต่างกันของอุปาทินนสังขารแค่เพียงบางส่วนเท่านั้น ไม่ทราบทั้งหมด

แสดงให้เห็นว่าสังขารที่มีใจครองและสังขารที่ไม่มีใจครอง ไม่ใช่เรื่องง่ายที่ใครจะรู้และเข้าใจได้แม้จะได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์หรือตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ตาม

^{๒๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๕.

^{๒๘} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๗๓๘.

ในสัตตสุริยสูตร^{๒๙} พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า “สังขารทั้งหลายเป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม นี่เป็นข้อกำหนดควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนัด ควรหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง” โดยทรงแสดงเรื่องเขาสีเนรุมีการเปลี่ยนแปลง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้น ๒ ดวง ๓ ดวง จนถึง ๖ ดวง ทำให้น้ำ สระน้ำ น้ำในมหาสมุทรเหือดแห้ง แผ่นดินและเขาสีเนรุไฟลุกไหม้ ทรงแสดงให้เห็นว่าสังขารมีการเปลี่ยนแปลง เป็นสภาวะไม่เที่ยง และพระสูตรนี้ก็ได้นำมาแสดงให้เห็นถึงสังขารในความหมายของสิ่งที่ถูกปรุงแต่งและไม่มีใจครอง นอกจากนี้ยังได้ทรงเล่าถึงเรื่องของเจ้าลัทธิดูหนึ่งชื่อสุนัตตะ ที่ได้ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ มีชีวิตอยู่นานหลายกัป แต่ในที่สุดก็ยังไม่พ้นจากทุกข์ ยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ดังที่ได้ตรัสว่า “ครูสุนัตตะนั้นเป็นผู้มีอายุยืนนานอย่างนี้ เป็นผู้ดำรงอยู่ได้นานอย่างนี้ แต่ก็ไม่พ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เราจึงกล่าวว่า ไม่หลุดพ้นจากทุกข์” ซึ่งการแสดงเรื่องนี้วิเคราะห์ได้ว่าทรงแสดงเรื่องสังขารที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งและมีใจครอง หรือกล่าวโดยสรุปว่าในสัตตสุริยสูตรทรงแสดงถึงเรื่องสิ่งที่ถูกปรุงแต่งทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครอง

๒.๓ ลักษณะของสังขาร

สังขารมีลักษณะที่เห็นเด่นชัด คือ มีลักษณะของการปรุงให้เกิดแต่งสิ่งใหม่ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด^{๓๐} ดังพุทธอุทาน ในปฐมพุทธพจน์ เมื่อแรกตรัสรู้^{๓๑}

เราตามหานายช่าง ผู้สร้างเรือน เมื่อไม่พบ

จึงท่องเที่ยวไปในสงสารเป็นอนเกราชาติ

เพราะการเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์

นายช่างเอ๋ย เราพบท่านแล้ว

ท่านจะสร้างเรือนไม่ได้อีก

สี่โครงทุกซี่ของท่าน เราหักแล้ว

ยอดเรือนเราก็รื้อแล้ว

จิตของเราถึงธรรมปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว

เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาแล้ว^{๓๒}

^{๒๙} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒.

^{๓๐} กลุ่มปฏิบัติงานเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, ธรรมโฆษณธรรมานุกรม, หน้า ๒๔๑.

^{๓๑} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๕๓-๑๕๔/๗๙-๘๐.

ในอรรถกถาจารย์อธิบายว่า สภาวะของจิตที่ถูกปรุงแต่งโดยมีต้นหาคือนายช่าง เป็นผู้ปรุงแต่งให้สร้างเรือน หรือให้เกิดอรรถภาพ หรือให้เกิดขันธ์ ตัณหาเป็นเป็นกิเลส ทำให้เกิดกรรมและผลของกรรม เป็นวิบากต่อไปในทุกภพทุกชาติหรือในสังสารวัฏที่ยาวนาน ทั้งยอดเรือนหมายถึงอวิชชาซึ่งก็คือกิเลส ถูกหรือหรือไม่ถูกปรุงแต่ง จิตจึงไม่มีเครื่องปรุงแต่งอีกต่อไป เมื่อจิตไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว สังสารวัฏก็เป็นอันสิ้นสุด^{๓๒} พระพุทธเจ้าเมื่อทรงค้นพบธรรมที่ประเสริฐนี้ จึงได้บรรลุมรรค ทั้งอวิชชาและตัณหาจัดเป็นกิเลส เป็นตัวปรุงแต่งให้เกิดสังขารหรือเกิดกรรม และมีผลเป็นวิบาก สังขารนี้จึงมีลักษณะเด่นคือเป็นตัวปรุงแต่งของจิต ดังกล่าวแล้ว

ลักษณะของสังขารที่ปรุงแต่งสิ่งใหม่ให้เกิด และมีความเปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ นี้ จะเห็นลักษณะที่เด่นชัดในเรื่อง สังขารในชั้น ๕ สังขารในปัจจุสมุปบาท และสังขารในไตรลักษณ์ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๓.๑ สังขารในชั้น ๕

ชั้น ๕ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง แม้สัตว์เหล่าอื่นที่ก็อยู่ในภพที่มีชั้น ๕ มีเทวดา เป็นต้น^{๓๓} แต่การวิจัยนี้กล่าวเฉพาะสังขารที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมมนุษย์เท่านั้นจึงไม่กล่าวถึงสัตว์ในภพอื่น สังขารที่ปรากฏในชั้น ๕ มีนัยสำคัญต่อการเกิดพฤติกรรมมนุษย์ จึงเลือกที่จะศึกษาสังขารในชั้น ๕ เป็นลำดับแรก

ชั้น ๕ หรือเบญจขันธ์ ประกอบด้วย รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ หรือแบ่งออกเป็นรูปและนาม โดยมีนามขันธ์คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ โดยที่นามขันธ์ยังสามารถแบ่งเป็น “ตัวรู้และสิ่งที่ถูกรู้” ได้อีก “ตัวรู้” หมายถึงวิญญาณขันธ์ และ “สิ่งที่ถูกรู้” ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

ชั้น ๕ จัดเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งในปรมัตถธรรม ดังที่พระอนุชฎาจารย์ได้ให้ความหมายว่า ปรมัตถธรรมคือสภาวะที่แท้จริงตามธรรมชาติ มิได้มีใครบัญญัติ หรือแต่งตั้งขึ้น สมมุติขึ้น หรือเรียกว่าปรมัตถสัจจะ ได้กล่าวไว้ ๒ นัย คือ

นัยที่ ๑ ได้แก่สภาวะธรรม ๒ อย่าง คือ เบญจขันธ์และนิพพาน

นัยที่ ๒ ได้แก่ปรมัตถธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน^{๓๔}

^{๓๒} พุ.ธ.ป. (บาลี) ๒/๑๕๓-๑๕๔/๙๕-๙๖.

^{๓๓} วัชรระ งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓๖.

^{๓๔} พระอนุชฎาจารย์, “อภิธัมมัตถสังคหะ”, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดยพระคณธสราภิมัง, (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑.

ปรหมัตถธรรม มาจากคำว่า ปรหมัตถ์ [ปรหมตถุ = ปรหม + อตถุ] แปลว่า เนื้อความอันยิ่ง คือ ถึงความพิเศษยิ่งกว่าเนื้อความอื่น [บัญญัติ] เพราะมีอยู่จริง หรืออีกนัยหนึ่ง ปรหมัตถ์ คือ เนื้อความอันประเสริฐ เพราะเป็นสภาวะที่จริงแท้ไม่หลง^{๓๕} ซึ่งหมายถึง ความหมายที่ไม่เปลี่ยนแปลง เป็นจริงตามสภาวะธรรมชาติเช่นนั้น และเป็นความจริงสูงสุด (The Absolute Truth)

ความจริงสูงสุดหรือปรหมัตถธรรมนี้ประกอบด้วยสภาวะธรรมที่เป็นทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม โดยเป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงกล่าวถึงธรรม ๒ ประการที่ควรรู้อย่างยิ่ง เรียกว่า ธาตุ ๒ เมื่อ ธาตุ หมายถึง สิ่งที่ทรงสภาวะของตนไว้โดยไม่คล้อยตามอำนาจของใครๆ^{๓๖} ซึ่งได้แก่

๑. สังขตธาตุ คือธาตุที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือเรียกว่าสังขตธรรม (สังขตา ธมฺมา)
๒. อสังขตธาตุ คือธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง^{๓๗} หรือเรียกว่าอสังขตธรรม (อสังขตา ธมฺมา)^{๓๘}

ดังนั้น การศึกษาเรื่องสังขตธรรมและอสังขตธรรมเป็นสิ่งที่ควรศึกษาอย่างยิ่งเพราะเป็นพื้นฐานของการเข้าใจธรรมทั้งปวง

ขั้น ๕ เมื่อพิจารณาในเชิงปรหมัตถ์ พบว่านอกจากจะตรงกับนัยที่ ๑ แล้วยังตรงกับปรหมัตถธรรมในนัยที่ ๒ คือ จิต เจตสิก และรูป อีกด้วย เมื่อ รูปขั้นนี้ คือ รูป เวทนาขั้นนี้ สัญญาขั้นนี้ สังขารขั้นนี้ คือ เจตสิก และ วิญญาณขั้นนี้ คือ จิต^{๓๙}

พระพุทธองค์ทรงดำรัสถึงสังขารที่เป็นเครื่องปรุงแต่งว่า “เพราะอะไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังขาร’ ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือ รูป โดยความเป็นรูป เวทนาโดยความเป็นเวทนา สัญญาโดยความเป็นสัญญา สังขารโดยความเป็นสังขาร วิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า ‘สังขาร’”^{๔๐}

^{๓๕} พระญาณธชะ (แลตีสยาตอ), “ปรหมัตถ์ปิณี”, *อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถ์ปิณี*, หน้า ๑๓๙.

^{๓๖} **เรื่องเดียวกัน**. หน้า ๖๔๐, และ ธาตุมี ๓ ความหมายคือ ๑). ธรรมที่ทรงสภาวะของตนไว้ = อตฺตโน สภาวํ ธาเรณฺตีติ ธาตุโย ๒). ธรรมที่ถูกกำหนดไว้ตามสภาวะ = ยถาสภาวํ ธาเรณฺตีติ สลฺลกุชฺชเณติ ววตฺถปิยนฺตีติ ธาตุโย ๓). ธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะ เรียกว่า อนินฺปณฺนปาฏิปทิกะ

^{๓๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๒/๒๔๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๑/๓๗๑.

^{๓๘} อภิ.สงฺ (บาลี) ๓๔/๘/๖, อภิ. สงฺ. (ไทย) ๓๔/๘/๖.

^{๓๙} อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๑๙๕/๓๐๔.

^{๔๐} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑.

ดังนั้น มนุษย์ซึ่งประกอบด้วยชั้น ๕ นี้ล้วนเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยเครื่องปรุงแต่งให้เกิด
 มาอีกรูป มีจิตวิญญาณ มนุษย์จึงไม่ใช่อื่นใดนอกจากสังขารทั้งหลายที่มาประชุมประกอบกัน ไม่ใช่
 ตัว ไม่ใช่ตนนั่นเอง

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ชั้น ๕ เกิดจากธาตุ ๖ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ วิญญาณ จะ
 ปรุงแต่งอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วอายตนะปรุงแต่งชั้น ๕ จากชั้นปรุงแต่ง
 ให้เกิดอุปาทานชั้น^{๔๑} ชั้น ๕ ได้ชื่อว่า อุปาทานชั้น เพราะเป็นที่ตั้งแห่งการยึดถือ^{๔๒} จึงเกิดการ
 เข้าใจผิดเพราะมีตัวเราคือชั้น ๕ จึงยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตนของเรา จึงมีอุปาทาน ซึ่งกลายเป็น
 ปัญหาที่สำคัญที่สุดของมนุษย์

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของสังขารชั้นว่า หมายถึง
 ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ มุ่งหมาย ตัดสินใจ การจัดสรรกระบวนการความคิด และการที่จะแสดง
 เจตนาออกเป็นการกระทำ เป็นต้น^{๔๓}

พระญาณธชะ (แลตีสยาตอ) ให้ความหมายของสังขารชั้นว่า ธรรมที่มาประชุมกัน
 แล้วปรุงแต่ง หมายถึง ผัสสะและเจตนา เป็นต้น ธรรมเหล่านั้นมาประชุมร่วมกันในอุปปัตติทวาร
 ๖ (ทวารที่เกิดของวิจิตรมีจักขุทวาร เป็นต้น) หรือในกรรมทวาร ๓ (ทวารที่ก่อให้เกิดกรรมมี
 กายทวาร เป็นต้น) ย่อมปรุงแต่งกิจทั้งหมด มีการเห็นและการได้ยิน เป็นต้นซึ่งเป็นกิจทั่วไป หรือกิจ
 ทางกายวาจาใจ หรือการนอน การนั่ง การยืน การเดิน การพูด และการนึกคิด เป็นต้น ด้วยหน้าที่
 ของตนๆ ซึ่งมีการสัมผัสและความตั้งใจเป็นต้น^{๔๔}

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายสังขารชั้น ๕ ว่าปรุง ได้แก่การคิดหรือความคิด
 ความรู้สึกส่วนที่เป็นความคิด^{๔๕}

สังขารชั้นจึงเน้นเรื่องการปรุงแต่งความคิดของมนุษย์เป็นส่วนใหญ่ จะมีก็เพียงสัตว์
 เดรัจฉานบางประเภทเท่านั้นที่ปรุงแต่งความคิดได้เช่นมนุษย์ เช่น การคิดบวกเลขของลิงชิมแปนซี

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมานุक्रमธรรมโฆษณ** ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร:
 ธรรมสภา, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๑ – ๑๘๑.

^{๔๒} Nina Van Gorkom), **Abhidhamma In Daily Life**, Second edition, (Bangkok: Dhamma
 Study and Propagation Foundation, 1990), p.19.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๑๐๙.

^{๔๔} พระญาณธชะ (แลตีสยาตอ), “ปรมัตถทีปนี”, **อภิธมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๖๗๕.

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมานุक्रमธรรมโฆษณ** ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒, หน้า ๒๑๐ – ๒๑๑.

และถึงอุรังอุตัง^{๔๖} แต่ความคิดนั้นก็ไม่สามารถคิดสลับซับซ้อนเช่นมนุษย์ได้ สังขารชั้นของมนุษย์จึงมีอิทธิพลที่สำคัญมากที่สุดในการปรุงแต่งพฤติกรรมต่างๆ มากกว่าสิ่งมีชีวิตใดๆในโลกนี้

สังขารชั้น สัมปยุตด้วยเจตสิก ๕๐ อย่าง จากเจตสิกทั้งหมด ๕๒ อย่าง เจตสิกอีก ๒ อย่างที่เหลือ คือ เวทนาชั้นและสัญญาชั้น จะพบว่าในชั้น ๕ นี้ เจตสิกที่เป็นตัวทำให้เกิดการปรุงแต่งใจ การคิดนึก อารมณ์ต่างๆ ล้วนมาจากสังขารเจตสิก ดังนั้น สังขารที่ปรากฏในชั้น ๕ นี้ เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดที่ทำให้เกิดผลกระทบต่อความเข้าใจความเป็นไปของบุคคลซึ่งจะแสดงออกมาเป็นพฤติกรรม ทางกาย วาจา ใจ ที่มีต่อสังคมที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้อง

เจตสิกคือสภาพธรรม ๕๒ อย่าง ประกอบกับจิต เกิดและดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต^{๔๗} เป็นธรรมชาติที่ประกอบจิต ปรุงแต่งจิต ทำให้เกิดความรู้สึคนึก คิด ที่แตกต่างกัน ทั้งทางที่ดีและไม่ดี ได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้น โดยมีจิตเป็นเพียงประธานในการรู้อารมณ์ จิตเกิดโดยไม่มีเจตสิกไม่ได้ และเจตสิกเกิดโดยไม่มีจิตก็ไม่ได้เช่นกัน จิต จากคัมภีร์อภิธรรมมัตถกถาวิภาวินี ซึ่งเป็นฎีกาของคัมภีร์อภิธรรมมัตถกสังคหะ ได้ให้ความหมายของจิตว่า “ธรรมชาติโดยย่อเมคคิยอยมรู้แจ้ง (อารมณ์) เหตุนี้ธรรมชาตินั้นชื่อว่า จิต - จินฺเตติ วิชาเนตติ จิตฺตํ”^{๔๘}

ลักษณะของเจตสิกแต่ละประเภทแตกต่างกัน มีกิจต่างกัน ผลคืออาการปรากฏก็ต่างกัน และเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดเจตสิกแต่ละประเภทก็แตกต่างกัน ธรรมชาติประกอบจิตและเจตสิกกล่าวได้ว่าเป็นรากฐานของจริยธรรม^{๔๙} เจตสิก ๕๐ อย่าง ประกอบด้วย

^{๔๖}Deborah Smith, Science Editor, “Monkey see for toddlers, but chimps do it their way”, (September 7, 2007), <<http://www.smh.com.au/news/science/monkey-see-for-toddlers-but-chimps-do-it-their-way/2007/09/07/1188783448431.html>>.

^{๔๗}พระอนุรุทธาจารย์, “อภิธรรมมัตถกสังคหะ”, อภิธรรมมัตถกสังคหะและปรมัตถกปิณี, หน้า ๑๗.

^{๔๘}มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถกวิภาวินียา ปฐมภาค, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘), หน้า๑๒๓.

^{๔๙}ระวี ภาวิไล, พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๘), หน้า๔๗.

ตารางที่ ๑ ตารางแสดงการจำแนกเจตสิก ๕๐ ตามกุศล อกุศลและความเป็นสาธารณะ^{๕๐}

โสภณเจตสิก ๒๕		อัญญาสมานาเจตสิก ๑๑		อกุศลเจตสิก ๑๔	
โสภณสาธารณ เจตสิก ๑๙	ปกิณณกโสภณ เจตสิก ๖	สัพพจิตต สาธารณ เจตสิก ๕	ปกิณณกเจตสิก ๖	อกุศลสาธารณ เจตสิก ๔	ปกิณณก อกุศลเจตสิก ๑๐
สัทธา	สัมมาวาจา	ผัสสะ	วิตก	โมหะ	โลภะ
สติ	สัมมากัมมันตะ	เจตนา	วิจารณ์	อหิริกะ	ทิฏฐิ
hiri	สัมมาอาชีวะ	เอกัคคตา	อธิโมกข์	อนัตตปปะ	มานะ
โธตปปะ	กรุณา	ชีวิตินทรีย์	วิริยะ	อุทธัจจะ	โทสะ
อโลภะ	มูทิตา	มนสิการ	ปีติ		อิสสา
อโทสะ	ปัญญา	(เวทนา)	ฉันทะ		มัจฉริยะ
ตัตตรมัตตตตต		(สัญญา)			กุกกุจจะ
กายปัสสัทธิ					ถีนะ
จิตตปัสสัทธิ					มิทธะ
กายลหุตา					วิจิกิฉา
จิตตลหุตา					
กายมูทิตา					
จิตตมูทิตา					
กายกัมมัณญตา					
จิตกัมมัณญตา					
กายปาคุญญตา					
จิตปาคุญญตา					
กายชุกตา					
จิตตชุกตา					

เจตสิกมีหลายดวง แต่มีเจตสิก ๗ ดวงเกิดขึ้นพร้อมกันในจิตทุกประเภท^{๕๑} ซึ่งเรียกว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เมื่อโสภณเจตสิกหมายถึง จิตที่ติงามหรือฝ่ายกุศล มี ๒๕ ดวง

^{๕๐} นันทพล โจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุมรรคใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๔๗.

^{๕๑} ระเบียบ ภาววิไล, พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่, หน้า ๔๙.

ประกอบด้วยกลุ่มคุณธรรมพื้นฐานทั่วไป ๑๙ ดวง เรียกว่าโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙^{๕๒} กลุ่มพื้นฐานปฏิบัติ ๓ ดวง กลุ่มความสัมพันธ์ดีงาม ๒ ดวงและปัญญา ๑ ดวง^{๕๓} เรียกว่า ปกิณณกโสภณเจตสิก ๖^{๕๔}

ตัวอย่างของการปรุงแต่งของเจตสิกฝ่ายดี เช่น มีนักธุรกิจคนหนึ่งเอาเงินไปติดสินบนนักการเมืองเพื่อให้ชนะการประมูล แต่แทนที่นักการเมืองคนนั้นจะรับเงินเอาไว้ กลับปฏิเสธ จะเห็นได้ว่านักการเมืองคนนั้นเกิดเจตสิกฝ่ายดีเกิดขึ้นแล้ว ซึ่งเกิดพร้อมมหากุศลจิต ๘^{๕๕} ซึ่งในที่นี้

^{๕๒}คำว่าโสภณสาธารณ ยังแปลได้ว่า ทั้งไปในจิตที่มีความสวยงามอันไม่มีโทษ มาจาก โสภณ + สาธารณ, โสภณ = จิตที่มีความสวยงามอันไม่มีโทษ, สาธารณ = ทั่วไป, จาก พระสังฆมณฑลปิณฑะ ธรรมปิณฑะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์กรุงเทพเวชสาร, ๒๕๓๖), หน้า ๓๔.

^{๕๓}ระวี ภาวิไล, **พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๕๑.

^{๕๔}คำว่าปกิณณกโสภณเจตสิก แยกเป็น ปกิณณก กับ โสภณเจตสิก, ปกิณณก มาจาก ป + กิณณ + ก, ป = โดยทั่วไป กิณณ = เรี่ยราย ก = ไม่มีเนื้อความโดยเฉพาะ ปกิณณก จึงหมายถึง เรี่ยรายโดยทั่วไป, จาก พระสังฆมณฑลปิณฑะ ธรรมปิณฑะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๓๒. ปกิณณกโสภณเจตสิก จึงหมายถึงเจตสิกฝ่ายดีที่ประกอบทั่วไปของการทำความดีคือรวมการปฏิบัติด้วย

^{๕๕}ในปรมัตถธรรม เจตสิกจะเกิดขึ้นลอยๆ ไม่ได้ ต้องเกิดพร้อมกับจิต จิตฝ่ายที่เป็นกุศล คือ มหากุศลจิต ๘ ประกอบด้วยจิตพื้นฐานของคุณความดีทั้งปวง เช่นเกิดเมื่อใจเป็นกุศล ทำบุญ ทำทาน เจริญกรรมฐาน เป็นต้น มหากุศลจิต ๘ นี้ เกิดพร้อมกับความรู้สึกสุขใจ มีทั้งประกอบด้วยปัญญา ไม่ประกอบด้วยปัญญา มีทั้งจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน และไม่มีการชักชวน มีรายละเอียดดังนี้

๑. โสมนสุสสัคคต ญาณสมุပ္ပตุต อสงฺขาริก
เกิดพร้อมกับความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักชวน
๒. โสมนสุสสัคคต ญาณสมุပ္ပตุต สสงฺขาริก
เกิดพร้อมกับความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน
๓. โสมนสุสสัคคต ญาณวิปฺปยุตฺต อสงฺขาริก
เกิดพร้อมกับความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักชวน
๔. โสมนสุสสัคคต ญาณวิปฺปยุตฺต สสงฺขาริก
เกิดพร้อมกับความยินดี ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน
๕. อุเปกฺขาสหคต ญาณสมุပ္ပตุต อสงฺขาริก
เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเอง โดยมีการชักชวน
๖. อุเปกฺขาสหคต ญาณสมุပ္ပตุต สสงฺขาริก
เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน
๗. อุเปกฺขาสหคต ญาณวิปฺปยุตฺต อสงฺขาริก

คือ มหากุศลจิตดวงที่ ๑ คือจิตที่เกิดพร้อมกับความยินดี ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักชวน มีสัทธาเจตสิก คือมีความเลื่อมใสต่อการทำดี มีสติ ตามด้วย หิริ ความละอายต่อความชั่ว เพราะเป็นเงินสินบน เกิดโศตตปปะ ความเกรงกลัวต่อการขู่อาชญาบรรพ์หลวง เกิดอโลภะ ไม่มีความโลภครอบงำ และแสดงออกด้วยสัมமாகัมมันตะ คือคืนเงินนั้นไป และสัมมาอาชีวะ ไม่หาเงินด้วยการไม่ซื่อสัตย์ และมีปัญญาหรือ ปัญญินทรีย์ ในการพิจารณาว่า ความโลภเป็นกิเลสที่ต้องกำจัด ทั้งหมดคือการทำงานของเจตสิกฝ่ายดีหรือโสภณเจตสิก เกิดเป็นกายกรรมที่ดี และมโนกรรมที่ดี

อัญญสมานาเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่มีสภาพที่เหมือนธรรมอื่น เป็นเจตสิกกลาง ไม่ได้ไม่ชั่วในตัวเอง (แต่พร้อมที่จะเข้าข้างฝ่ายดี หรือฝ่ายชั่วอย่างเต็มที่ เมื่อเกิดร่วมด้วยฝ่ายใดก็ตาม)^{๕๖} อัญญสมานาเจตสิก มาจาก อัญญสมาน + เจตสิก, อัญญสมาน มาจาก อญฺญ + สมาน, อญฺญ = ธรรมอื่นๆ สมาน = เหมือนกัน รวมเป็น เหมือนธรรมอื่น^{๕๗}

อัญญสมานาเจตสิก ปกติจะมี ๑๓ ดวง คือมี เวทนา และสัญญาด้วย แต่เนื่องจาก ทั้งสองดวงไม่รวมอยู่ในสังขารขันธ จึงไม่นับรวมเข้ามา อัญญสมานาเจตสิก ประกอบด้วย สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๕ (หรือ ๗) ซึ่งจะเกิดพร้อมกัน ไม่ว่าจิตประเภทใดเกิดขึ้น เกิดขึ้นในจิตทุกดวงไม่เว้นเลย และ ปกิณณกเจตสิก ๖ ซึ่งอาจแยกย้ายกันเกิดประกอบจิตบางประเภทสามารถประกอบจิตทั่วไป ทั้งที่เป็นโลกียะ โลกุตระ โสภณ อโสภณ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา แต่ไม่ใช่ทุกดวง^{๕๘}

ตัวอย่างเช่น ในการเกิดเจตสิกฝ่ายดีของนักการเมืองคนนั้นดังตัวอย่างข้างต้น จะพบว่า การเห็นเงินสินบน และการพูดโน้มน้าวให้ช่วยเหลือเรื่องการประมูลนั้น ได้เกิดผัสสะ คือตาและหู ได้กระทบอารมณ์แล้ว แทนที่จิตจะปรุงแต่งให้เกิดความโลภ กลับเกิดโทมนัสเวทนา ไม่สบายใจ ที่เห็นเงินที่ไม่ควรจะได้อยู่ตรงหน้า เกิดสัญญา ในที่นี้คือปหานสัญญา เพื่อละอกุศลและบาป เกิด

เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นเองโดยไม่มีการชักชวน

๘. อุปกุสาสดตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน

จาก พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๑๔ และ ระวี ภาวิไล, **พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๔๔ – ๔๖.

^{๕๖} ระวี ภาวิไล, **พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๕๐.

^{๕๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๓๒.

^{๕๘} ระวี ภาวิไล, **พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๕๐.

เจตนาว่าจะทำกรรมดี เกิดเอกัคคตา มีอารมณ์แน่วแน่ที่จะทำดีไม่ให้กิเลสครอบงำ มีชีวิตินทรีย์ที่หล่อเลี้ยงชีวิตอยู่เป็นปกติ และมีมนสิการ พิจารณาธรรมที่เกิดขึ้น เจตสิกเกิดครบทั้ง ๗ ดวง และมีปณณกเจตสิกคืออวิตก คิด นึก เรื่องการทำกรรมดี มีวิจาร์ ครอบงำอารมณ์นั้น เกิดอริโมกข์ ตัดสินอารมณ์ที่จะทำดี มีวิริยะ ในการไม่ให้กิเลสครอบงำ เกิดปิตีที่ได้ทำดี และมีฉันทะ ความพอใจที่ได้ทำกรรมดี ทั้งหมดคือการทำงานของเจตสิกฝ่ายดีที่มีอัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วม เกิดเป็นกายกรรมที่ดี และมโนกรรมที่ดี

อกุศลเจตสิก เป็นธรรมชาติฝ่ายชั่ว มี ๒ ประเภทคือ อกุศลสาธารณเจตสิก ซึ่งเกิดกับอกุศลจิตทุกดวง และ ปณณกอกุศลเจตสิก ที่เลือกเกิดกับอกุศลจิตเฉพาะบางดวง^{๕๙} เช่น ในกรณีตัวอย่างข้างต้น ถ้านักการเมืองคนนั้นเกิดรับเงินนั้นและรับปากช่วยเหลือเรื่องการประมูล จิตที่เกิดขึ้นเป็นโลภมูลจิต^{๖๐} ในที่นี้คือโลภมูลจิตดวงที่ ๒ จิตที่เกิดพร้อมโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด มีสิ่งกระตุ้นเตือนหรือมีสิ่งชักจูง ที่มีสิ่งชักจูงเพราะมีคนมาเสนอให้ เจตสิกที่เกิดขึ้น มี

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๕๒.

^{๖๐} โลภมูลจิต มี ๘ ดวง คือ

๑. โสมนัสสุสสัคคตัม ทิฏฐิคตสมุပ္ปัตตัม อสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมกับโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดโดยลำพัง
๒. โสมนัสสุสสัคคตัม ทิฏฐิคตสมุပ္ปัตตัม สสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมโสมนัส ประกอบด้วยความเห็นผิด มีสิ่งกระตุ้นเตือนหรือมีสิ่งชักจูง
๓. โสมนัสสุสสัคคตัม ทิฏฐิคตวิปฺปัตตัม อสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมโสมนัส ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดโดยลำพัง
๔. โสมนัสสุสสัคคตัม ทิฏฐิคตวิปฺปัตตัม สสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมโสมนัส ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มีสิ่งกระตุ้นเตือน
๕. อุเปกฺขาสหคตัม ทิฏฐิคตสมุပ္ปัตตัม อสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมกับอุpekขา ประกอบด้วยความเห็นผิด เกิดโดยลำพัง
๖. อุเปกฺขาสหคตัม ทิฏฐิคตสมุပ္ปัตตัม สสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมกับอุpekขา ประกอบด้วยความเห็นผิด มีสิ่งกระตุ้นเตือน
๗. อุเปกฺขาสหคตัม ทิฏฐิคตวิปฺปัตตัม อสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมกับอุpekขา ไม่มีความเห็นผิด ไม่มีสิ่งกระตุ้นเตือน
๘. อุเปกฺขาสหคตัม ทิฏฐิคตวิปฺปัตตัม สสงฺขาริกัม
จิตที่เกิดพร้อมกับอุpekขา ไม่มีความเห็นผิด มีสิ่งกระตุ้นเตือน

จาก พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๑๓๓ และ ระวี ภาวิไล, **พระอภิธรรมสำหรับคนรุ่นใหม่**, หน้า ๓๘.

ดังนี้ เกิดโมหะ มีความเข้าใจผิดในธรรม เกิดอหิริกะ ไม่มีความละอายต่อการชั่วร้ายชั่วช้าบังหลวง เกิด อนัตตตัปปะ ไม่กลัวต่อการทุจริต และ เกิดอุทธัจจะ มีจิตที่ฟุ้งซ่าน ไม่แนบแน่นในการทำ ความดี และ เกิดโลภะ อยากได้เงินนั้น ทั้งหมดคือการทำงานของเจตสิกฝ่ายชั่วที่มีการทำงานทั้งอกุศล สาธารณเจตสิก และ ปกิณณกอกุศลเจตสิก เกิดเป็นกายกรรมที่ชั่ว และมโนกรรมที่ชั่ว

ในขณะที่อกุศลจิตเกิด จิตที่เกิดเป็นอัญญาสมานาเจตสิกก็ทำงานร่วมในฝ่ายอกุศลด้วย ดังนี้ การเห็นเงินสินบน การได้ยืมการพูดชักชวนนั้น ได้เกิดผัสสะ คือตาและหูได้เกิดอารมณ์ กระทบแล้ว จิตปรุงแต่งให้เกิดความโลภ เกิดโสมนัสเวทนา สบายใจ ที่ได้ลากก้อนใหญ่ เกิดรูป สัญญา หมายรู้ว่าเงินมีคุณค่า เกิดเจตนาว่าจะทำชั่วเพราะอยากได้เงิน เกิดเอกัคคตา มีอารมณ์ แน่วแน่ที่จะทำช่วนั้น มีชีวิตินทรีย์ที่หล่อเลี้ยงชีวิตอยู่เป็นปกติ และมีมนสิการ มุ่งที่ทำอกุศลนั้น และมีปกิณณกเจตสิกคือวิตก คิด นึก ในการทำช่วนั้น มีวิจาร์ ครอบอารมณ์นั้น เกิดอหิโมกข์ ตัดสินอารมณ์ที่จะทำความชั่ว มีวิริยะ ในการพยายามทำเรื่องนั้น เกิดปีติ อิ่มใจที่ได้เงิน และมี จันทะ ความพอใจที่ได้ทำเรื่องนั้น ทั้งหมดคือการทำงานของเจตสิกฝ่ายชั่วที่มีอัญญาสมานาเจตสิกเกิดร่วม เกิดเป็นกายกรรมที่ชั่ว และมโนกรรมที่ชั่ว

จะเห็นได้ว่า การทำดีหรือทำชั่วที่แสดงออกมาเป็นพฤติกรรมทั้งดีและช่วนั้น ต้องอาศัยเจตสิกซึ่งเป็นเครื่องปรุงแต่งหรือสังขารปรุงแต่งจิตให้แสดงพฤติกรรมเหล่านั้นออกมา สังขารจึงมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมและการกระทำของมนุษย์ในการดำเนินชีวิตประจำวันอย่างมาก นอกจากผลกระทบที่เกิดต่อบุคคลคนนั้นแล้ว สังขารยังส่งผลต่อสังคมโดยรวมตามลำดับ ดังเช่น การชั่วร้ายชั่วช้าบังหลวงที่มีผลเสียหายร้ายแรงต่อประเทศชาติ

๒.๓.๒ สังขารในปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมในหมวดธรรมที่สำคัญยิ่งอีกหมวดหนึ่งในพระพุทธศาสนา และเป็นองค์ธรรมที่เมื่อเข้าใจอย่างลึกซึ้งแล้ว จะเข้าใจธรรมทั้งปวงได้ทั้งหมด ดังพุทธดำรัสว่า

“ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท”^{๖๑}

ปฏิจจสมุปบาทเป็นองค์ธรรมที่ปุถุชนอาจจะเห็นตามได้ยาก และไม่ควรประมาทในการศึกษา ดังพุทธดำรัสต่อพระอานนท์ที่เห็นว่าเป็นหลักธรรมง่ายๆ ว่า “อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ อย่าพูดอย่างนั้น อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้ ก็เพราะไม่รู้ไม่

^{๖๑}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

เข้าใจปฏิจสุมุปปาตนี้ หมู่สัตว์จึงยุ่งเหมือนขอดด้ายของช่างหูก เป็นปมมุ่นึงเหมือนกระจุกด้าย เหมือนหม้อมุงกระต่ายและหม้อปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุกคติ วินิบาตและสงสาร”^{๖๒}

ปฏิจสุมุปปาทกล่าวถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงของเหตุปัจจัย หรือหมายถึง ธรรมที่เป็น ปัจจัยทั้งหลาย^{๖๓} โดยมีคำที่เป็นไวยากรณ์กันคือ ตถตา (ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่มีที่จะไม่มีเพราะปัจจัยอย่างนั้น) อนัญญตถตา (ความไม่มีธรรมอื่นเพราะปัจจัยอื่น) และ อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้)^{๖๔} ดังพุทธพจน์ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๖๕}

ปฏิจสุมุปปาทมีองค์ธรรม ๑๒ องค์ธรรม แสดงแบบอนุลอมมีดังนี้

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีตัณหา
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ
เพราะภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ

เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมเกิด ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจสุมุปปาท”^{๖๖}

สังขารในปฏิจสุมุปปาท มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรส มีเจตนาเป็นปัจจุปฏิฐาน มีอวิชาเป็นปทัฏฐาน^{๖๗} โดยที่วิชานั้นต้องเข้าไปแทรกแซงอยู่

^{๖๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗.

^{๖๓} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๗๑ – ๕๗๒/๘๔๐ – ๘๔๑.

^{๖๔} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๗๑ – ๕๗๒/๘๔๐ – ๘๔๑.

^{๖๕} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

^{๖๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๖๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๘๘/ ๘๕๗.

ในทุกกรณี เมื่ออวิชชาที่เป็นสังขตธรรมชนิดหนึ่ง มีการเกิดและการดับ ถ้าอวิชชาไม่เกี่ยวข้องแล้ว ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหล่านี้ จะไม่เป็นต้นเหตุให้เกิดความทุกข์ หรือเกิดโทษอันใดขึ้นมาได้เลย^{๖๘}

จากคำอธิบายในวิสุทธิมรรคข้างต้น จะพบว่า ปัจจัยให้เกิดสังขารคืออวิชชา โดยมีเจตนาเป็นอาการที่ปรากฏการเกิดอวิชชาขึ้น

ในขณะเดียวกัน อวิชชาคือความไม่รู้เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร แต่สังขารก็เกิดขึ้นเพราะเหตุอื่นด้วย นั่นคือ ตัณหา ดังพุทธดำรัสในปาลิเลยยสูตร^{๖๙} ซึ่งทรงแสดงเรื่องการเรียนรู้เห็นเพื่อทำให้สิ้นอาสวะว่า

“สังขารนั้นมีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นเหตุเกิด มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด

คือ สังขารนั้นเกิดจากตัณหาที่เกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ผู้ถูกความสวैया อารมณ์ที่เกิดจากอวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว...ปุถุชนไม่พิจารณาเห็นรูปโดยความเป็นอิตตา แต่พิจารณาเห็นอิตตาว่ามีรูป ก็พิจารณาเห็นนั้นจัดเป็นสังขาร”

กระบวนการของปัจจุสมุปบาท นอกจากอวิชชา ตัณหา จะเป็นปัจจัยให้เกิดสังขารแล้ว อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นอันเกิดจากตัณหา ก็เกิดร่วมด้วย ทั้งอวิชชา ตัณหาและอุปาทาน เรียกว่า กิเลส ซึ่งเป็นตัวสาเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งการกระทำต่างๆ หรือเรียกว่ากิเลสวัฏฏ^{๗๐}

ดังนั้น เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดสังขาร ก็คือ กิเลส ๓ ประการ ซึ่งแฝงลึกอยู่ในจิตใจและเป็นตัวคอยบังคับบัญชาพฤติกรรมทั้งหลายของบุคคลให้กันไปต่างๆ ตามอำนาจของมัน ทั้งโดยรู้ตัวและไม่รู้ตัว ตลอดจนเป็นตัวหล่อหลอมบุคลิกภาพและมีบทบาทสำคัญในการชี้ชะตากรรมของบุคคลนั้นๆ^{๗๑}

กระบวนการของปัจจุสมุปบาทอธิบายได้ว่าเป็นกระบวนการเกิดของสังสารวัฏฏ คือ กิเลส กรรม วิบาก โดยที่ กิเลสคืออวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมคือสังขารกับภพ และ วิบากซึ่งคือผลของการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไป ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา^{๗๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้อธิบายปัจจุสมุปบาทไว้ ๒ แนวทางคือ นอกจากจะเกิดในขณะจิตเดียวหรือขณะปัจจุบัน ยังได้อธิบายในการเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ

^{๖๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุक्रमธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒, หน้า ๒๔๕ – ๒๕๑.

^{๖๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๑/๑๒๙-๑๓๔.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๐๔.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๙๑.

^{๗๒} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๐๔.

สังขารในปัจจุสมุปบาทจึงอธิบายถึงการปรุงแต่งของกรรมข้ามภพข้ามชาติด้วย การเกิดมาในชาติปัจจุบันมีผลมาจากสังขารที่เกิดขึ้นในอดีตชาติ เพราะ “สังขารคือชาติ หมายถึง กัมมามีสังขาร อันเป็นปัจจัยแห่งขันธที่เกิดในภพใหม่ เพราะเกิดและท่องเที่ยวไปในชาติต่างๆ”^{๗๓}

สังขารและภพ (กรรมภพ) จัดเป็นกรรมในวัฏฏะ ๓ คือกระบวนการกระทำหรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่างๆ^{๗๔} โดยที่สังขารเป็นเหตุให้เกิดและภพเป็นผลในปัจจุบัน โดยสังขารมุ่งไปที่ตัวเจตนาหรือเจตจำนง โดยภพแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อุปัตติภพและกรรมภพ โดยที่กรรมภพ คือ กรรมที่กระทำ ได้แก่ ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร อาเนญยาสังขาร และอุปัตติภพ คือ ผลที่ได้รับทำให้ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุภพ สัตถุภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ^{๗๕}

เมื่ออวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิดสังขาร สังขารนี้ก็จะปรุงแต่งจิต ออกเป็น ๓ ประเภทคือ

๑. ปุณฺณยาสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

๒. อปุณฺณยาสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญคือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย

๓. อาเนญยาสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นอาเนญยา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นรูปาวจร ๔ หมายถึงอภิมโนจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน^{๗๖}

สังขารหมายถึงสังขารเกิดขึ้นเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย โดยที่อวิชชาหมายถึง ความไม่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ และความรู้ไม่เห็น และตัวอกุศลมูลคือ โมหะ^{๗๗} เช่นเรื่องพระเจ้าอชาตศัตรูหลงเชื่อพระเทวทัตเพราะอยากจะครองราชย์สมบัติจึงได้ทำปิฎฆาต^{๗๘} และตนเองก็ถูกพระราชโอรสปลงพระชนม์เช่นกัน และเมื่อสิ้นพระชนม์ก็ไปเกิดในอบาย ด้วยโมหะอกุศลมูล ที่หลงเชื่อพระเทวทัต ความไม่รู้ในบาปบุญ และเกิดโลภอกุศลมูล เพราะปรารถนาอยากเป็นพระราชาก็ส่งผลให้

^{๗๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔๕/๒๒.

^{๗๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๐๔.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๙๙.

^{๗๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘, ข.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๕๓๕, ข.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๙๐๙, ๙๘๕.

^{๗๗} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๑๘/๓๓๐-๓๓๑.

^{๗๘} ที.สี.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๓๗-๔๑๖.

พระองค์ทำผิด เรียกว่ามีอริชา ความไม่รู้ในบาปบุญคุณโทษ เกิดจิตปรุงแต่งหรือเกิดสังขารที่เป็นอุปถัมภ์สังขาร อกุศลเจตนาคือโมหอกุศลมูลและโลภอกุศลมูล ปรุงแต่งจิต ให้เกิดพฤติกรรมที่เป็นบาป คือสั่งให้จับเอาพระบิดาไปกักขังและให้ถอดข้าวอดน้ำจนสิ้นพระชนม์ นี่คือนิธิพลของสังขารที่ปรุงแต่งให้เกิดกรรมชั่วขึ้นมา

ขณะเดียวกันสังขารก็สามารถเป็นปัจจัยให้เกิดอริชาได้^{๗๙} เช่นกรณีเราพูดคุยกับเพื่อนคนหนึ่งชื่อ นาย ก. ซึ่งกำลังมีปัญหาเกี่ยวกับเพื่อนอีกคนหนึ่งชื่อนาย ข. นาย ก. มาเล่าเรื่องต่างๆว่า นาย ข. ไม่ดีอย่างนั้นอย่างนี้ เราเกิดเชื่อขึ้นมา ทำให้เราพลอยขุ่นเคืองกับนาย ข. และอาจจะเลิกคบกับนาย ข. ได้ สภาวะการปรุงแต่งของจิตที่เกิดจากการชักชวนหรือได้ยิน โดยไม่ได้ตรวจสอบพิจารณาสืบค้นข้อเท็จจริง ก็ทำให้หลงเชื่อ เป็นอริชาเพราะความไม่รู้ข้อมูลที่แท้จริง แต่เมื่อเวลาต่อมาเราพบว่า เพราะนาย ข. ไม่ให้นาย ก. ยืมเงินจึงทำให้นาย ก. โกรธไม่พอใจ พุดจาบุดเป็นข้อมูลมาบอกให้เราหลงเชื่อ ก็ทำให้เสียเพื่อนได้ การปรุงแต่งของสังขารจึงเป็นปัจจัยให้เกิดอริชาได้เช่นกัน

ในกระบวนการของปัจจุสมุปบาทที่เกิดเป็นเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องกันนี้ นอกจากสังขารที่เป็นตัวปรุงแต่งให้เกิดสิ่งต่างๆ โดยเนื้อแท้ของมันเองแล้ว อริชาที่เป็นโมหอกุศลมูล วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ล้วนแล้วเป็นสังขตธรรมหรือธรรมที่เกิดจากถูกปัจจัยปรุงแต่งทั้งสิ้น พฤติกรรมมนุษย์ที่จะแสดงออกมาจึงมีทั้งด้านดีและด้านไม่ดีตามเหตุปัจจัย และย่อมสามารถแปรเปลี่ยน เกิดการพัฒนาตนเองในทางที่ดีได้ ปัจจุสมุปบาทจึงเป็นกระบวนการที่ศึกษาเรื่องสังขารที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมมนุษย์ที่สำคัญอีกเรื่องหนึ่งด้วย

หลักปัจจุสมุปบาทเป็นองค์ธรรมที่แสดงความจริงของธรรมชาติซึ่งแสดงเรื่องเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นเพราะมีความสัมพันธ์กัน ได้แสดงหลักธรรมของการทำให้เกิดทุกข์ แต่ความจริงของธรรมชาติที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือความจริงที่ว่าสิ่งทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่เรียกว่า ไตรลักษณ์^{๘๐} สิ่งที่อยู่ภายใต้กฎปัจจุสมุปบาทหรือเรียกว่าปัจจุสมุปันธรรมก็อยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์เช่นกัน

^{๗๙} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๗๑๙/๗๖๖.

^{๘๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๓๔.

๒.๓.๓ สังขารในไตรลักษณ์

ไตรลักษณ์เป็นคำสอนหลักที่นับว่าสำคัญที่สุดโดยเป็นพื้นฐานของหลักคำสอนอื่นๆ ทั้งหมด^{๘๑} เรียกอีกอย่างว่า สามัญลักษณะ แปลว่าลักษณะทั่วไปหรือเสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง^{๘๒} หมายความว่า สรรพสิ่งมีคุณลักษณะที่เหมือนกัน ไปเป็นตามกฎไตรลักษณ์เสมอกัน มีความเป็นอนิจจลักษณะวัตถุ^{๘๓} เมื่อเห็นว่าสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เมื่อเข้าใจก็จะเกิดความเบื่อหน่าย และเป็นหนทางสู่ความบริสุทธิ์ และจากพจนานุกรมของราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายว่า “ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมีตัวตน”^{๘๔}

จากพุทธพจน์ที่ว่า “ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ...

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง สัพเพ สงขารา อนิจจา

สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ สัพเพ สงขารา ทุกขา

ธรรมทั้งปวง เป็น อนัตตา สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา...”^{๘๕}

ไตรลักษณ์จึงเป็นกฎของสรรพสิ่งที่มีความเป็นอนิจจลักษณะ แปรเปลี่ยนได้ มีความเป็นทุกข์ลักษณะ ไม่สามารถดำรงในสภาพเดิมได้ และมีความเป็นอนัตตลักษณะ ไม่มีตัวตนที่แท้จริง เป็นกระแสแห่งความสัมพันธ์ของกันและกัน โดยที่สังขารในไตรลักษณ์ครอบคลุมทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม^{๘๖} หรือครอบคลุมทั้งประเภทที่มีใจครองและไม่มีใจครองหรือครอบคลุมทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต จึงมีความหมายครอบคลุมมากกว่าสังขารในชั้น ๕ ซึ่งเกี่ยวข้องกับวิญญาณชั้น หรือเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่มีใจครองเท่านั้น

ดังที่กล่าวแล้วว่าปรมัตถธรรมนั้นครอบคลุมถึงสรรพสิ่งทั้งหมด ทั้งที่เป็นสังขตธรรมและอสังขตธรรม ไตรลักษณ์จึงเป็นปรมัตถธรรมด้วย ทั้งจิต เจตสิก และรูป ถือเป็นสังขารที่ไม่เที่ยง

^{๘๑} สุนทร ฌ วัชชี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๑.

^{๘๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๘.

^{๘๓} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗-๒๗๙/๑๑๘.

^{๘๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพฯ : บริษัท อักษรเจริญทัศน์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๓๖๔.

^{๘๕} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๗๘-๒๗๙, อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๖๘๐.

สังขารที่เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน ส่วนพระนิพพานนั้นไม่มีการปรุงแต่ง จึงไม่ตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์สองข้อแรก แต่พระนิพพานรวมอยู่ในคำว่า “ธรรมทั้งปวง” พระนิพพานจึงเป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน แห้งหน สถานที่ เป็นเพียงสภาวะแห่งความสงบเย็น ถ้าพระนิพพานเป็นสถานที่ที่มุ่งไปสู่ พระนิพพานก็ต้องเป็นอัตตา ซึ่งขัดแย้งกับคำสอนเรื่องไตรลักษณ์อย่างสิ้นเชิง

คำว่า สังขารในไตรลักษณ์มีความหมายแตกต่างจากคำว่าสังขารในชั้น ๕ โดยที่สังขารในไตรลักษณ์หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย แต่สังขารในชั้น ๕ หมายถึงองค์ประกอบของจิตที่เรียกว่า เจตสิก ซึ่งทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้คิดดี คิดไม่ดีหรือคิดเป็นกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่ว ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย ภายใต้กฎไตรลักษณ์เช่นกัน^{๘๗}

๒.๓.๓.๑ สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวงเกิดขึ้นได้เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง เมื่อถูกปรุงแต่งให้เกิดได้ ก็ย่อมเปลี่ยนแปลงผันแปรไปตามสิ่งที่มาปรุงแต่งนั้น เรียกลักษณะนี้ว่า อนิจจัง หรืออนิจจลักษณะ หรืออนิจจตา เมื่อเป็นค่านาม เช่น ความไม่เที่ยงของชั้น ๕ ทรงแสดงในอนัตตลักษณะสูตร^{๘๘} และทรงใช้ตอบปัญหาสัจจะกะ นิครนถบุตรในจุฬาสัจจกสูตร^{๘๙} ทรงเทศนาสอนพระราหูลในจุฬาราคูโลวาทสูตร^{๙๐} และชั้นธสูตร^{๙๑} ถึงความไม่เที่ยงของอายตนะทั้ง ๖ อันได้แก่ จักขุ โสตะ ชานะ ชิวหา กาย และ ธรรมารมณ์ อันเนื่องมาจากชั้น ๕ ทรงตรัสเรื่องนี้กับสุสิมปริพาชก^{๙๒} และเมื่อทรงแสดงในอนิจจสูตร^{๙๓} ในยทนิจสูตร^{๙๔} และในสเหตุอนิจจสูตร^{๙๕} ว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยงพร้อมทั้งเหตุปัจจัย ใน

^{๘๗} สุนทร ธีรวัช, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๒๓.

^{๘๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑, ส. ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๕.

^{๘๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๓/๓๘๘-๔๐๐.

^{๙๐} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๑๗-๔๑๙/๔๗๑-๔๗๕, ส. ส. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๔๓-๑๔๗.

^{๙๑} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙๗/๒๙๖.

^{๙๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘-๑๕๐.

^{๙๓} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๖๖/๑๐๖-๑๐๗.

^{๙๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙.

^{๙๕} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๘/๓๑.

ทุติยอนุธัมมสูตร^{๙๖} ในตติยอนุธัมมสูตร^{๙๗} ในนันทิกขยสูตร^{๙๘} ว่าการเห็นว่าชั้น ๕ ไม่เที่ยงเป็น สัมมาทิฐิ ในอุทานสูตร^{๙๙} ในอรหันตสูตร^{๑๐๐} ในัชชนียสูตร^{๑๐๑} ว่าด้วยผู้ถูกเคี้ยวกิน กล่าวกับพระ อนุราธะ^{๑๐๒} ตรัสกับทีฆาอุอุบาสิก^{๑๐๓} กล่าวกับภิกษุในอนิจจลักษณะวัตถุ^{๑๐๔} ถึงการเห็น อนิจจลักษณะเป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์ และกล่าวถึงความไม่เที่ยงใน ๓ กาล คือ ในอดีต ใน ปัจจุบัน และ ในอนาคต ในกาลัตตยอนิจจสูตร^{๑๐๕} เป็นต้น และเกือบทุกพระสูตรจะเริ่มจากคำถาม ว่า

“รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง...

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข...

เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า”

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะ

เห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา....”^{๑๐๖}

และดำเนินต่อไปด้วยคำถามเรื่อง เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ว่าเป็นสิ่งไม่ เที่ยง

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จดับขันธปรินิพพาน ท้าวสักกะจอมเทพ กล่าวคาถานี้ขึ้นพร้อม กับการเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า

^{๙๖} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๔๐/๕๗.

^{๙๗} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๔๑/๕๗.

^{๙๘} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๕๑/๗๒, ส.ป. (ไทย) ๑๗/๕๒/๗๓.

^{๙๙} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๕๕/๗๘-๗๙.

^{๑๐๐} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๗๖/๑๑๕.

^{๑๐๑} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๓.

^{๑๐๒} ส. ส. (ไทย) ๑๘/๔๑๑/๔๗๓-๔๗๗.

^{๑๐๓} ส. ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๒.

^{๑๐๔} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๑๐๕} ส.ป. (ไทย) ๑๗/๙/๒๔.

^{๑๐๖} วิ.ม. (ไทย) ๑/๒๐/๒๘-๒๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๔/๒๖๑. ส. ป. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔-๙๕.

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ

มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา

เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป

ความสงบแห่งสังขารเหล่านั้นเป็นความสุข^{๑๐๗}

สังขารในที่นี้คือรูปขันธ์อันเป็นที่ดำรงกายแห่งพระพุทธรองค์ ถึงเวลาก็ต้องแปรเปลี่ยนไปดับไปเช่นกัน

หรือพระมหากัสสปะกล่าวกับพระภิกษุใน สังคีตนิทานว่า “สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง จะหาความเที่ยงแท้ในสังขารนี้แต่ที่ไหนเล่า”^{๑๐๘}

หรือเมื่อพระพุทธรองค์ทรงสรุปพระธรรมเทศนาแก่พระอานนท์ ทรงกล่าวว่า

“ดูเถิด อานนท์ สังขารเหล่านั้นทั้งปวงล่วงลับดับไป ผันแปรไปแล้ว สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนี้แล สังขารทั้งหลายไม่ยั่งยืนอย่างนี้แล สังขารทั้งหลาย ไม่น่ายินดีอย่างนี้แล อานนท์ ข้อนี้จึงควรเบื่อหน่าย ควรคลายกำหนัด ควรจะหลุดพ้นไปจากสังขารทั้งปวงโดยแท้”^{๑๐๙}

จะเห็นได้ว่าพระพุทธรองค์ทรงสอนเรื่องความไม่เที่ยงแห่งสังขารมากมายหลายพระสูตร เพื่อให้เห็นความแปรเปลี่ยนของเหตุปัจจัยที่ไม่ควรไปยึดถือ เพื่อคลายความทุกข์และให้เห็นสังขารหรือสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น

กรณีของสังขารไม่เที่ยงในสิ่งที่ไม่มีใจครอง ที่เห็นปรากฏชัด เช่น กรณีตึกเวิร์ลเทรดหรือที่เรียกว่า เวิร์ลเทรด เซ็นเตอร์ (World Trade Center) ซึ่งอดีตเคยเป็นตึกคู่ที่สูงที่สุดในโลก ถูกทำลายย่อยยับลงไปในปีพ.ศ. ๒๕๔๕ (2001) หรือที่เรียกว่าเหตุการณ์ 9/11 ความยิ่งใหญ่ของตึกคู่แฝดนี้ ใครจะไปคาดคิดว่าวันหนึ่งจะสูญสิ้นลงได้ จากวันที่เปิดใช้งานเป็นครั้งแรกจนวันสุดท้าย รวมเวลาถึง ๒๘ ปี ไม่รวมเวลาก่อสร้างอีก ๗ ปี ในที่สุดสิ่งที่คิดว่าคงอยู่ยั่งยืน ก็ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ หรือไม่เพียงนั้นเอง

หรือกรณีของพระพุทธรูปแห่งบามิยันในประเทศอัฟกานิสถานซึ่งมีอายุถึง ๑๖๐๐ ปี ได้ถูกทำลายลงด้วยฝีมือตอลิบานหรือกลุ่มมุสลิมหัวรุนแรง สิ่งก่อสร้างด้วยหินที่มีความแข็งแกร่ง และมีอายุมากเป็นศตวรรษเช่นนี้ ก็หนีไม่พ้นความไม่เที่ยงแห่งสังขารได้

^{๑๐๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑/๑๖๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๑.

^{๑๐๘} วิ.ม. (ไทย) ๗/๔๓๗/๓๗๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๑/๑๗๔.

^{๑๐๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๗๒/๒๐๓.

กรณีของสังขารที่มีใจครอง ก็เช่น มนุษย์ สัตว์ ก็มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป เป็นธรรมดาที่เราเห็นเป็นปกติ โดยไม่ต้องยกตัวอย่างอย่างละเอียดก็พอทำให้เห็นความไม่แน่นอนของสังขาร การไม่สามารถอยู่ในสภาพเดิมของสังขารได้

ถ้าสังขารกลับกลายเป็นสิ่งที่เที่ยงขึ้นมา ไม่มีการแปรเปลี่ยน ไม่มีการดับสูญ โลกนี้คงไม่มีวิวัฒนาการ ไม่มีการสูญหายของไดโนเสาร์ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง การวิวัฒนาการของสิ่งมีชีวิตอื่นๆ โลกก็คงไม่เป็นอย่างเช่นที่เรารู้จักในวันนี้

๒.๓.๓.๒ สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

เมื่อทุกข์มีความหมายอยู่ ๒ นัย นัยแรก หมายถึง ทนได้ยาก เน้นความหมายในทุกข์ อริยสัจ และนัยที่สอง หมายถึงสภาวะที่ถูกบีบคั้น ไม่ให้สามารถอยู่ในสภาวะเดิมได้ เน้นความหมายของทุกข์ในไตรลักษณ์^{๑๑๐} ซึ่งหลักธรรมนี้จะสอดคล้องกับความไม่เที่ยงของสังขารในข้อแรก เพราะสังขารมีความแปรเปลี่ยนไปเป็นธรรมดาและตลอดเวลา เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมดับไปเป็นธรรมดา สังขารย่อมไม่สามารถอยู่คงทนถาวรได้หรืออยู่ในสภาวะเดิมได้ จึงเป็นทุกข์ชั้นนั้น และเป็นที่สังเกตว่าพุทธดำรัสและคำเทศนาทั้งหมด ถ้าพูดถึงสิ่งใดไม่เที่ยง พระองค์จะต้องตรัสต่อเสมอว่า สิ่งนั้นเป็นทุกข์ คือจะต้องดำเนินไปด้วยกัน ไม่มีสังขารใดไม่เที่ยงแล้วไม่เป็นทุกข์ ดังนั้นสังขัตตธรรมทั้งหลายนอกจากจะไม่เที่ยงแล้ว ก็ยังเป็นทุกข์อีกด้วย

ทุกข์ในอริยสัจยังแบ่งเป็น สภาวะทุกข์ ได้แก่ทุกข์ตามสภาพหรือทุกข์ประจำสังขาร เช่น เกิด แก่ เจ็บ ตาย และ ปกิณกทุกข์ คือทุกข์เบ็ดเตล็ดหรือทุกข์จร เช่น โสกะ ความเศร้าโศก ปริเทวะ ความคร่ำครวญ ทุกขะ ความไม่สบายกาย โทมนัสสะ ความไม่สบายใจ เป็นต้น เมื่อกล่าวถึงทุกข์คำเดียว จะหมายถึงทุกข์กายทุกข์ใจ แต่ถ้ามาคู่กับโทมนัสสะ ทุกข์จะหมายถึงเฉพาะทุกข์กายหรือความไม่สบายกายเท่านั้น^{๑๑๑}

พระสารีบุตรกล่าวถึงความไม่สามารถอยู่ในสภาพเดิมของสังขาร ดังนี้

“ผู้มีอายุ สภาวะทุกข์มี ๓ ประการนี้ คือ

๑. สภาวะทุกข์คือทุกข์ หรือ ทุกขทุกข์ตา
๒. สภาวะทุกข์คือสังขาร หรือ สังขารทุกข์ตา
๓. สภาวะทุกข์คือความแปรผันไป^{๑๑๒} หรือ วิปริณามทุกข์ตา”^{๑๑๓}

^{๑๑๐} สุนทร ฐ วัชชี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๒๗.

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘ – ๓๔.

^{๑๑๒} ส.ส. (ไทย) ๑๘/๓๒๗/๓๔๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๕/๙๖.

^{๑๑๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๖.

ทุกข์มีอยู่หลายความหมาย โดยเฉพาะทุกข์ในอริยสัจ ๔ หรือทุกข์สังขจะ คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ ไม่สบายกาย เพราะกายก็เปลี่ยนแปลง ผันแปรตลอดเวลา บางครั้งอาจพักชั่วคราว เมื่ออยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ไม่สบายใจคือไม่เป็นไปตามความต้องการของใจ ใจปรารถนาสิ่งหนึ่งสิ่งใด แต่ไม่ได้ดังประสงค์ ก็เกิดความไม่สบายใจ ทุกข์อริยสัจ เกิดขึ้นเพราะความปรุงแต่งหรือสังขาร ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์อริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่นย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ ก็เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์สมุททยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีกประกอบด้วย ความผลิตเพิลินและความกำหนด มีปกติให้ผลิตเพิลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์นิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๑๔}

จะเห็นได้ว่าอริยสัจ ๔ นั้นได้แสดงให้เห็นความสำคัญของหลักธรรมที่สำคัญที่สุดในพุทธศาสนาเพื่อการดับทุกข์เพียงอย่างเดียว และเน้นเฉพาะทุกข์ที่เกิดจากขันธ์ ๕ ดังที่กล่าวว่า อุปาทานขันธ์ ๕ เป็นทุกข์อริยสัจ ซึ่งประกอบด้วย

๑. รูปาทานขันธ์ (อุปาทานขันธ์คือรูป)
๒. เวทณูปาทานขันธ์ (อุปาทานขันธ์คือเวทนา)
๓. สัญญูปาทานขันธ์ (อุปาทานขันธ์คือสัญญา)
๔. สังขารูปาทานขันธ์ (อุปาทานขันธ์คือสังขาร)
๕. วิญญาณูปาทานขันธ์ (อุปาทานขันธ์คือวิญญาณ)^{๑๑๕}

และจากพุทธพจน์ว่า “ทุกข์เสมอด้วยเบญจขันธ์ไม่มี”^{๑๑๖}

ทุกข์เมว हि สมุโภติ

ทุกข์ํ दिग्भूति वेदि ज

นาบุญตฺร ทุกฺขา สมุโภติ

นาบุญตฺร ทุกฺขา निरुद्धมติ

^{๑๑๔}วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑-๒๒.

^{๑๑๕}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๒/๑๒๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๒๑.

^{๑๑๖}พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๐๒/๙๕.

ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น
 ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป
 นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น
 นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไป^{๑๑๗}

จะเห็นได้ว่า ความทุกข์ทั้งหลายเป็นสิ่งปรุงแต่งหรือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย เมื่อสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ทุกข์จึงมีความเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อเกิดได้ก็ย่อมดับได้ เมื่อคงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ก็ไม่ควรจะเข้าไปยึดถือ การเปลี่ยนแปลงได้ย่อมทำให้เกิดการพัฒนา เกิดสภาวะในทางสร้างสรรค์มากขึ้น ผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษาที่ทุกสิ่งทุกอย่างมีสภาวะทุกข์นี้เป็นเรื่องที่ดี เหตุเพราะความไม่สามารถทนอยู่ในสภาวะเดิมได้นั้น ทำให้วิทยาศาสตร์มีการพัฒนาไปอย่างไม่มีวันหยุดนิ่ง การคิดค้นประดิษฐ์หลอดไฟฟ้า เครื่องจักรกล เครื่องทุนแรงต่างๆ ก็เกิดเพราะความคิดการพัฒนา ถ้าเราพอใจกับการใช้เทียนไขในการส่องแสงตลอดเวลา ก็คงไม่มีการประดิษฐ์หลอดไฟ หรือถ้าเราทนความยากลำบากในการซักผ้า ทำความสะอาดอื่นๆ ก็คงไม่มีเครื่องทุนแรงต่างๆ นี่เช่นกัน ความไม่สามารถทนในสภาวะที่เป็นอยู่จึงทำให้เกิดมีการพัฒนา

๒.๓.๓.๓. ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

คำสอนเรื่อง “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” จัดว่าเป็นคำสอนที่วิเศษที่สุดและทำให้พระพุทธศาสนาแตกต่างจากคำสอนของศาสนาหลักทั่วไป และตรงข้ามกับศาสนาหลักด้วยเพราะอนัตตาทะมัยถึงมีสภาวะไม่มีแก่นสาร^{๑๑๘} และจากพุทธดำรัสว่า “ภิกษุ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะได้เห็นสัตบุรุษ ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ไม่พิจารณาเห็นรูป โดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นอัตตาวามีรูป ไม่พิจารณาเห็นรูปในอัตตา หรือไม่พิจารณาเห็นอัตตาในรูป... ไม่พิจารณาเห็นสังขารโดยความเป็นอัตตา ไม่พิจารณาเห็นอัตตาวามีสังขาร ไม่พิจารณาเห็นสังขารในอัตตา หรือไม่พิจารณาเห็นอัตตาในสังขาร...”^{๑๑๙} ก็จะทำให้ภิกษุละความยึดมั่นในตัวตน คือละอัตตา ซึ่งอัตตานี้เป็นคำสอนที่สำคัญทั่วไปของคำสอนหลักอื่นๆ ทำให้พระพุทธศาสนามีความพิเศษดังกล่าว

^{๑๑๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๑/๑๖๓, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๗.

^{๑๑๘} พ. ป. (ไทย) ๓๑/๓๑/๔๙, ๔๘/๗๕.

^{๑๑๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๗/๑๐๐.

สำหรับธรรมในที่นี้มีความหมายกว้างมาก เมื่อแปลตามศัพท์จากภาษาบาลี “ธมฺม” แปลว่า สภาพที่ทรงไว้รองรับไว้ อย่างหนึ่ง สภาพหรือสิ่งอันบุคคลพึงทรงไว้ อย่างหนึ่ง^{๑๒๐} สุนทร ฌรังษี ได้รวบรวมความหมายของ “ธรรม” จากพระไตรปิฎกและจากพระอรรถกถาจารย์ต่างๆ ไว้ดังนี้^{๑๒๑}

๑. หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติหรือสังขตธรรมและอสังขตธรรม

๒. หมายถึงกฎธรรมชาติหรือกฎแห่งเหตุและผล

๓. หมายถึง ความดี ความถูกต้อง หรือความชอบธรรม

๔. หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าที่รวบรวมไว้ในพระไตรปิฎก

หรือหมายถึง สภาพหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดขั้นจำกัด สรรพสิ่งที่เกิดขึ้นทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งโลกียธรรมและโลกุตระธรรม ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรม ทั้งกุศลธรรมและอกุศลธรรม และอัปายากุตธรรม^{๑๒๒} ล้วนเป็นเรื่องของธรรมทั้งสิ้น ครอบคลุมกว้างขวางมาก ชันธ ๕ เป็นสภาวะธรรม ชันธ ๕ จึงเป็นอนัตตา นิพพานก็เป็นสภาวะธรรม นิพพานก็เป็นอนัตตา ทั้งสังขตธรรมและอสังขตธรรมจึงมีอนัตตาเป็นลักษณะร่วม^{๑๒๓}

พุทธทาสภิกขุให้ความหมายของ “ธรรม” ว่า คือธรรมชาติทั้งหมด ทั้งรูปธรรมและนามธรรม หรือเรียกว่าสภาวะธรรม คือกฎธรรมชาติ เช่นเรื่องกรรม ปฏิจจสมุปบาท ไตรลักษณ์ หรือเรียกว่า สัจธรรม คือหน้าที่ตามธรรมชาติ หรือเรียกว่า ปฏิบัติธรรม คือผลที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ หรือเรียกว่าปฏิเวธธรรม และที่สำคัญที่สุดคือหน้าที่ เมื่อใดทำหน้าที่ถูกต้อง เมื่อนั้นมีธรรมะ^{๑๒๔}

เมื่อกล่าวถึงสังขารในไตรลักษณ์ จะพบว่า สังขารที่ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมทั้งปวง เนื่องจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายเรื่อง “ธรรม” ว่า ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่มชื่อว่าการประสมเป็นลักษณะ ธรรมชาตินั้นคือสังขาร โดยนำมาจากพุทธพจน์ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมเหล่านั้นย่อมประสมสิ่งที่เป็นสังขตะแล จึงได้ชื่อว่า สังขาร”^{๑๒๕} ธรรมทั้งปวง

^{๑๒๐} สุนทร ฌรังษี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๑๐.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๑ – ๒๑.

^{๑๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า ๗๐/๑.

^{๑๒๓} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๗๐/๒.

^{๑๒๔} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๘), หน้า ๕๖๖ – ๕๖๗, พุทธทาสภิกขุ, ธรรมมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒, หน้า ๑๗๓ – ๑๗๗.

^{๑๒๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๕๘/๗๔๘.

เป็นอนัตตา จึงเป็นหลักธรรมที่ครอบคลุมสรรพสิ่งทั้งมวลในโลกนี้ และสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้น เป็นเพียงกระบวนการธรรม (ธรรมปวัตติ) คือกระบวนการแห่งสังขารทั้งหลายหรือกระบวนการแห่งรูปธรรมและนามธรรม (ขันธปวัตติ) ที่เกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมหรือประสมลงกันเข้า^{๑๒๖} เท่านั้น

ถ้าธรรมทั้งปวงเป็นอัตตาแล้วไซ้ หมายความว่า ธรรมนั้นไม่เป็นกระบวนการหรือสภาวะที่แปรเปลี่ยนได้ อัตตาไม่ถูกปรุงแต่งโดยปัจจัยต่างๆ เราสามารถควบคุมการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตายได้ ซึ่งตรรกะนี้ก็ขัดแย้งกับความเป็นจริง

สังขารในไตรลักษณ์จึงทำให้ทราบว่า การปรุงแต่งสิ่งต่างๆ โดยเฉพาะความคิดของมนุษย์ และส่งผลต่อพฤติกรรมของมนุษย์ เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นอย่างไม่มีแก่นสาร เปลี่ยนแปลงได้ คิดอยู่อย่างเดิมไม่ได้ มนุษย์จึงสามารถพัฒนาศักยภาพของตนให้เป็นไปในทางที่ถูกต้องและสร้างสรรค์ได้อยู่เสมอ การเข้าใจเรื่องสรรพสิ่งดำเนินไปตามกฎไตรลักษณ์ การมีกฎไตรลักษณ์อันเป็นสัจธรรมจึงเป็นเรื่องที่ดีสำหรับสรรพสิ่งและก่อให้เกิดวิวัฒนาการของสิ่งต่างๆ อยู่เสมอ กฎไตรลักษณ์นี้มีอยู่เองเป็นปรกติธรรมดาไม่ว่าจะมีพระพุทธเจ้าหรือไม่ เพราะพระองค์เป็นเพียงผู้ค้นพบกฎธรรมชาตินี้เท่านั้น เปรียบประดุจนักวิทยาศาสตร์ที่ยิ่งใหญ่ที่ค้นพบข้อเท็จจริงทางธรรมชาติที่ไม่เคยมีมนุษย์ใดค้นพบมาก่อน

โดยสรุปสังขารมีความหมาย ประเภทและลักษณะอยู่หลายประการ แต่ที่สำคัญคือสังขารเกี่ยวข้องกับทุกสรรพสิ่งในโลกใบนี้ สังขารเป็นปัจจัยปรุงแต่งสิ่งอื่นได้ สังขารเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้นได้เช่นกัน สังขารเกิดกับทั้งที่มีใจครองและไม่มีใจครอง เพราะทุกสิ่งล้วนเกิดจากการปรุงแต่งให้เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น สังขารที่มีใจครองคือสังขารที่ปรากฏในมนุษย์และสัตว์ในภพภูมิฯ การศึกษาเรื่องอิทธิพลของสังขารจะพิจารณาเฉพาะที่เกี่ยวกับมนุษย์เท่านั้น

สังขารในชั้น ๕ และสังขารในปัจจุสมุปบาทมีความสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้เกิดพฤติกรรมที่แตกต่างกันหรือมีบุคลิกลักษณะที่มีพื้นนิสัยที่แตกต่างกัน สังขารในชั้น ๕ มี เจตสิก ๕๐ ดวงเป็นตัวชี้แนะแห่งการกระทำ สังขารในปัจจุสมุปบาทก็เช่นเดียวกันเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดภพหรือเกิดภาวะที่เป็นอยู่หรือพฤติกรรมที่แสดงออกมา ในขณะที่สังขารนี้ก็เป็นตัวสะสมในการทำให้เกิดวิบากเกิดเป็นกรรมภพและอุปัติภพในภพชาติต่อไป ทำให้มีอุปนิสัยที่แตกต่างกัน ที่เรียกว่ามีจิตแตกต่างกัน อันเป็นเหตุที่นำมาเกิดในภพปัจจุบันให้มีลักษณะพฤติกรรมแตกต่างกัน อย่างไรก็ตามสังขารทั้งในชั้น ๕ และในปัจจุสมุปบาทก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงหนีพ้นความจริงตามกฎไตรลักษณ์ไปได้

^{๑๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๗๐/๑๔.